

अध्यापनाचे सूत्र -

ख-या अध्यापनाचे पहिले सूत्र असे की, काहीही शिकविता येणे शक्य नाही. मात्र प्रत्येक गोष्ट शिकता येणे शक्य आहे. अध्यापक केवळ मार्गदर्शन आणि साहाय्यक असतो. त्याने अध्ययनार्थ्याला प्रशिक्षण द्यायचे नसून, विद्यार्थ्याने आपले ज्ञान मिळविण्याची साधने कार्यक्षम कशी करावीत हे दाखवून द्यायचे आहे.

ज्ञानग्रहणाची प्रक्रिया त्याने प्रभावी करावयाची आहे. व्यक्तीच्या अंतरात्म्यातील श्रेष्ठ कार्यात त्या शक्तींचा विनियोग करावा अशी प्रेरणा विद्यार्थ्यांच्या मनात उत्पन्न करणे हा शिक्षणाचा मूलभूत उद्देश आहे.

श्री. अरविंद घोष

महायोगी शिक्षणतज्ज्ञ श्री. अरविंद घोष यांचा जन्म १५ ऑगस्ट १८७२ रोजी कलकत्ता येथे झाला. त्यांचे वडील डॉ. कृष्णधन घोष एक प्रसिद्ध डॉक्टर होते.

त्यांच्या आईचे नांव स्वर्णलतादेवी होते.

श्री. अरविंद घोष ह्यांना दोन मोठी भावंडे होती. १. विनय भूषण २. मदन मोहन. त्यांचे वडील पाश्चात्य संस्कृतीचे चाहते होते. त्यामुळे लहानपणीच त्यांनी श्री. अरविंद ह्यांना इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत कान्हेंट स्कूल दार्जिलिंग येथे प्रवेश दिला. ज्यामुळे त्यांना इंग्रजी भाषा व शिष्टाचाराचा परिचय झाला. त्यानंतर भावंडांसह त्यांनी इंग्लंडमध्ये सेंटपॉल स्कूल व केंब्रिज विद्यापीठात प्रवेश घेतला. विद्यार्थिदशेत ते शांत, एकांतप्रिय व अभ्यासू विद्यार्थी होते. चिंतनशील व तेज बुद्धिमत्ता असलेले अध्ययनार्थी म्हणून १८८९ मध्ये त्यांना केंब्रिजच्या किंग्ज महाविद्यालयाच्या वतीने सर्वोच्च शिष्यवृत्ती प्रदान करण्यात

आली. तेथे त्यांनी इंग्रजी बरोबरच फ्रेंच, इटालियन, स्पॅनिश व जर्मन भाषेचे अध्ययन केले. केंब्रिज विद्यापीठात ट्रिपोज परीक्षेत प्रथम श्रेणी संपादन केली. ही परीक्षा बी.ए. समकक्ष होती.

वडिलांच्या इच्छेखातर त्यांनी १८९० मध्ये इंडियन सिव्हिल सर्व्हिस (ICS) ची परीक्षा उत्तीर्ण केली. परंतु इंग्रजांची गुलामी सेवा करायची नाही म्हणून ठरवून घोडेस्वारी ही प्रात्यक्षिक परीक्षा दिली नाही व शेवटी अयशस्वी म्हणून घोषित झाले.

भारतीय साहित्य, तत्त्व, संस्कृती, सभ्यताप्रति त्यांना कमालीचे वेड होते. १४ वर्षे उच्च पाश्चात्य शिक्षण इंग्लंडमध्ये घेऊन ते भारतात परत आले.

कार्य :-

महाराजा सयाजीराव गायकवाड ह्यांनी त्यांना आपल्या संस्थानात महत्त्वपूर्ण पदावर सर्वशर्ती मान्य

करून नियुक्त केले. त्यांच्याकडे शिक्षणविषयक सर्व जबाबदारी सोपवली. त्यात फ्रेंच व इंग्रजीचे प्रवक्ता आणि नंतर बडोदा कॉलेजचे प्राचार्य म्हणून निवड केली.

येथे १९०१ साली मृणालिनीदेवी सोबत त्यांचा विवाह झाला. १९०६ पर्यंत ते बडोदा येथे सेवेत होते. त्यानंतर त्यांनी ह्या सेवेचा राजीनामा देऊन कलकत्ता येथे राष्ट्रीय विद्यालयात प्राचार्य म्हणून कार्यास सुरुवात केली. त्याच वेळी, वंदेमातरम नावाचे दैनिकाचे संपादनही त्यांनी केले. त्यानंतर युगांतर या बंगाली पत्राच्या प्रकाशनास सुरुवात केली. १९०७ मध्ये क्रांतिकारी लेख प्रकाशित केल्यामुळे त्यांना जेलमध्ये जावे लागले.

१९१० मध्ये ते पॉडेचरी येथे गेले. तपस्या, साधना, अध्यात्म ह्यांच्या शोधात असताना त्यांचा १९१४ मध्ये फ्रेंच महिला श्रीमती मेरी रिचर्ड्स बरोबर संपर्क आला. त्यांनी सहकार्याबरोबरच आर्थिक सहयोग देऊन आश्रमाची स्थापना केली. १९२० मध्ये श्रीमती रिचर्ड्स ह्यांचे माताजी असे नामकरण त्यांनी केले. २ डिसेंबर १९५० मध्ये श्री अरविंद घोष ह्यांचे निधन झाले.

ग्रंथ :-

१. लाईफ डिवाईन
  २. सिन्थिसिस ऑफ योग
  ३. द आडियल ऑफ ह्यामन युनिटी
  ४. द युनिटी ऑफ इन्डियन रिलिजन
  ५. द ब्रेन ऑफ इंडियन
  ६. द रिडील ऑफ ह्यामन साईकल.
  ७. लाईटस ऑफ योग
  ८. द मदर
  ९. द आइडियल ऑफ ए कर्मयोगिन
  १०. द फाऊंडेशन ऑफ इंडियन कल्चर
  ११. द नाईस इन इंडिया
  १२. एसेज ऑन दि गीता
  १३. द नेशनल वॅल्यू आर्टस,
  १४. आन द वेद
  १५. सावित्री
  १६. ऑन एज्युकेशन
  १७. नेशनल सिस्टम ऑफ एज्युकेशन
- जीवनदर्शन तत्त्वज्ञान -

१. उत्तम मानव
२. पुरुष
३. योग
४. सृष्टी

५. महान संश्लेषण प्रारंभापासूनच श्री अरविंद एक आदर्शवादी विचारवंत होते.

यथार्थवादी तत्त्वज्ञ (Realistic Philosophy)
 निसर्गवादी तत्त्वज्ञ (Naturalistic Philosophy)
 पर्योजनवादी तत्त्वज्ञ (Pragmatic Philosophy)
 मानवतावादी तत्त्वज्ञ (Humanistic philosophy)
 समाजवादी तत्त्वज्ञ (Socialistic Philosophy)

श्री अरविंद ह्यांची शैक्षणिक तत्त्वे-

१. मानवात ज्ञान अंतर्भूत असते. शिक्षणाचे प्रमुख कार्य म्हणजे त्या ज्ञानाचे उद्घाटन करणे होय.
२. मानवात तीन गुणांचा समुच्चय असतो. १. सत्त्व २. राजस ३. तमस
३. शिक्षकांचे मुख्य कार्य तमस ला दूर करून रजसची प्रतिस्थापना करून सत्त्वाला जागृत प्रज्वलित करणे होय.
४. तेजसच्या साह्याने तमसला दूर ठेवता येते. ब्रह्मचर्य व नैतिक अनुशासनामुळे रजसावर नियंत्रण ठेवता येते. ध्यान, चर्चा आणि आवृत्ती (Respectation) च्या सहकार्यानि सत्त्व जागृत करू शकतो. त्यासाठी योगाचा उपयोग होतो.
५. शिक्षणाचा मूलाधार ब्रह्मचर्य होय.
६. ब्रह्मचर्याद्वारा तपस, तेजस, विद्युत व ओजसमध्ये जेवढी वृद्धी होईल तेवढे व्यक्तीचे शरीर, मन, हृदय व आत्मा सशक्त होईल.
७. बालक शिक्षणाचे मुख्य केंद्र आहे.
८. शिक्षणाचा उद्देशच बालकाचा शारीरिक व मानसिक सर्वांगीण नैतिक आणि आध्यात्मिक विकास करून त्याला पूर्ण मानव बनवणे होय.
९. धार्मिक शिक्षणाची उपेक्षा करणे म्हणजे भ्रष्टाचाराला प्रोत्साहन देणे होय.
१०. धार्मिक शिक्षणाचा व्यवहारिक उपयोग व्हावयास पाहिजे.
११. शिक्षणाचे माध्यम मातृभाषा असावे.

१२. शिक्षक हा सहकारी, मार्गदर्शक आणि सखा मित्राच्या रूपात असावा.
१३. पाठ्यक्रमाचा आशय मनोरंजनात्मक असावा.
१४. शारीरिक विकास, शारीरिक वृद्धीशिवाय आध्यात्मिक विकास असंभव आहे.
१५. ज्ञानेन्द्रियांना प्रशिक्षणाची अत्यंत आवश्यकता आहे.
१६. आंतरिक सर्व शक्तीला विकसित करणारेच खरे शिक्षण होय त्याचा व्यक्तीला संपूर्णपणे लाभ होतो.
१७. सर्व शिक्षण बालकाच्या शारीरिक व मानसिक स्थितीला अनुकूल असावे.
१८. संपूर्ण योगासनासाठी संपूर्ण शिक्षणाची आवश्यकता आहे. संपूर्ण शिक्षणाचा मथितार्थ मानवाचे संपूर्ण शिक्षण होय.
१९. पाठ्यक्रमातील अशा विषयावर भर द्यावा की, ज्याचा बालकाला व्यावहारिक जीवनात सफलतापूर्वक उपयोग करता येईल.
२०. संपूर्ण शिक्षण प्राप्त केल्यानंतर व्यक्ती, जातपात, देशप्रांत भेदभाव विसरून विश्वातील सर्व प्राणिमात्रांच्या कल्याणाचा कृतियुक्त विचार करेल.

शिक्षणाचे उद्देश -

- ◆ शारीरिक विकास व शुद्धता (physical Developement and purity)
- ◆ ज्ञानेन्द्रियाचे प्रशिक्षण (Training of Senses)
- ◆ अंतःकरणाचा विकास (Development of Conscience)
- ◆ नैतिकतेचा विकास (Developments of Morality)
- ◆ आध्यात्मिकतेचा विकास (Developements of Spirituality)
- ◆ विशिष्ट क्षमतांचा विकास (Development of Specific Capacities)

शिक्षणपद्धतीचे आधारभूत सिद्धान्त -

- ◆ बालकांचा मानसिक कल व रुची लक्षात घेऊन अध्यापन
- ◆ विषयाची प्रकृती व आशयानुसार अध्यापन करताना बालकांच्या विविध शक्तींचा उपयोग करावा.
- ◆ बालकांना प्रयत्न आणि स्व-अनुभवाद्वारे शिक्षण घेण्यास प्रोत्साहित करावे.
- ◆ शिक्षणात बालकांच्या स्वातंत्र्यांचा सर्वतोपरी विचार करावा.
- ◆ प्रेम आणि सहानुभूतीसह अध्यापन करावे.
- ◆ कृतीतून शिक्षण (Learning by doing)
- ◆ अध्यायनाचे व अध्यापनाचे माध्यम मातृभाषा असावे.

अध्यापकांसंबंधी श्री. अरविंद ह्यांचे विचार अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहेत. शिक्षक हा मार्गदाता, पथदर्शक असावा. शिक्षक केवळ ज्ञान देणारा, कार्य करणारा नसून मार्गदाता आणि सहकारी असावा. त्याचे महत्त्वाचे कर्तव्य आहे की, अध्ययनार्थीस (विद्यार्थी) केवळ सूचित करणे. कोणतीही गोष्ट त्याच्यावर थोपणे नव्हे. विद्यार्थी बालक ही दैवीरचना असून ती ईश्वरी देन आहे. प्रत्येकात काही विशिष्ट प्रतिभा शक्ती असते. आई-वडील आणि शिक्षकांनी ह्या विशिष्ट प्रतिभेला लक्षात घेऊन शिक्षणाची व्यवस्था करावी. व्यक्तिभिन्नता लक्षात ठेवून अध्यापन करावे. अध्ययनार्थीत परोपकार, स्वाध्याय, एकाग्रता, अनेकाग्रता, सेवा इ. गुणांचा विकास करावा. प्रत्येकावर मातृभूमीविषयी अपार प्रेम, श्रद्धा आणि भक्तीचे संस्कार करावेत.